आयुर्विज्ञानविषये वैदिकसन्दर्भाः

प्रो० हरीश्वरदीक्षितः*

सारांशः

विश्वसाहित्ये वेदानां सर्वोपरिस्थानम् विद्यते सर्वं वेदात्प्रसिद्ध्यति, सर्वज्ञान मयो हि सः इत्यनेन प्रमाणितं यत् ज्ञानराशेः कोषोऽस्तिवेदः। भूतं भव्यं भविष्यं च सर्वं वेदात्प्रसिद्ध्यति। इति सत्यमेवमनुनोक्तं सामाजिकाः सांस्कृतिकाः वैज्ञानिकाश्च बहवः अंशाः वेदेषूपनिबद्धाः विश्वप्राणिहिताय रक्षणाय योगाय क्षेमाय च कालत्रयेऽपि अबाधकत्वेन विराजन्ते।

वैदिकवाङ्मये आयुर्विज्ञानविषयकाः विविधाः सन्दर्भाः प्राप्यन्ते भारतीयचिकित्साशास्त्रस्य निदानमपि वेदा एव। आयुर्विज्ञानस्य एका सुचिन्तिता धारा वैदिककालादेव प्रवहमाना विद्यते इत्यत्र नास्ति सन्देहलवोऽपि। वैदिकसाहित्ये आयुर्विज्ञानसम्बद्धा विषयाः प्रभूतं समाहृताः सन्ति। साहित्यं भवति तत्तत्कालीनसमाजस्य दर्पणः।

भारतीयचिकित्साविद्यायाः मूलग्रन्थस्तावद् आयुर्वेदः। चरकसंहिता सुश्रुतसंहिता च अस्य आयुर्वेदस्य आदिस्रोतः विद्यते। अत्र वैदिकवाङ्मये आयुर्विज्ञान विषयकाः विविधाः सन्दर्भाः प्रस्तूयन्ते।

कुंजिका (Keywords) : निदानं, मंत्रः,यंत्रम्, ओषधि,तन्त्रं, व्याधि, उपसमनं,

Conflict of Interest : Non **Ethical Clearance : N/A**

वेदेषु विज्ञानतत्त्वानि परिपूर्णानि सन्ति। सर्वप्रथमं सृष्टिप्रक्रियायां वैज्ञानिकं महत्त्वम् वेदेषु परिलक्ष्यते। विज्ञानस्य न किमपि क्षेत्रमवशिष्यते यत् वेदेषु संस्कृतसाहित्ये वा नोपलक्ष्यते। केवलम् अन्वेषणस्यावश्यकता विद्यते सर्वमिदं क्षेत्रम् विज्ञानस्य यत्र कुत्रापि अवश्यमेव वेदेषु वैदिकवाङ्मयेवा परिलक्ष्यते। प्रारंभे सृष्टौ सर्वप्रथमम् आपः जलमेवासीत्, ऋग्वेदे आप एव ससर्जादौ,

आपो ह यत् वृहतीर्विश्वमायन् गर्भंदधाना जनयन्तीरग्निम्।
ततो देवानां समवर्तताऽसुरेकः कस्मै देवाय हविषा विधेम।। -(ऋग्वेद १०.१२१.७)

ह प्रसिद्धौ यद् यदा पुरापो जलानि विश्वमायन् प्रापुः कीदृशः आपः वृहती तथा गर्भ दधाना हिरण्यगर्भ लक्षणं दधाना अत एवाग्निं जनयन्ती अग्निरूपम् हिरण्यगर्भः जनयन्त्यः उत्पादयिष्यन्त्यः, ततो गर्भात् देवानां असुः प्रणरुपः आत्मा लिङ्गशरीररूपो हिरण्यगर्भः समवर्ततं उद्पद्यत कस्मै प्रजापतिरूपाय देवाय हिरण्यगर्भाय हविषा विधेम इति। तेन जलेन हिरण्यगर्भः प्रजापतिः एव सर्वप्रथमोत्पन्नोऽभवत् । शतपथब्राह्मणेऽपि सलिलमेवाग्रेऽऽसीत्

''आपो ह वा इदमग्रे सलिलमेवास ।'' (श.ब्रा. ११,१,६,१)
''अद्भिर्वा इदं सर्वमाप्तम् (श.ब्रा० १,१,१,१४, २,१,१,१४, ४,५,७,७)

* आचार्यः, वेदविभागस्य, संस्कृविद्याधर्मविज्ञानसङ्कायस्थ, काशीहिन्दूविश्वविद्यालयस्य, वाराणसी।

गर्भजनयन्ती तस्मादाप: सर्वप्रथम: हिरण्यगर्भ: प्रजापति: सवसमुद्भूत: प्रथमशरीरी अभवत्। ऋग्वेदे प्राप्तमिदं मन्त्रम् ।

हिरण्यगर्भः समर्वतताग्रे, भूतस्य जातः पतिरेक आसीत्
स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम। (ऋ. १०,१२१.१)

अत्र इदम् अवधेयं यत् गर्भं दधाना जनयन्तीरग्निम यद् आपो अस्मिन् ऋग्वेदे अस्ति तदेवापो भौतिकी लौकिकी शरीरे मातृकुक्षौ सैव हिरण्यगर्भस्वरूप: मांसपिण्ड: गर्भ: गर्भे वृहती अणोर्मध्ये जीवितायामवस्यायाम् संचरणशील: विद्यतें। चिकित्साविज्ञाने मातृकुक्षौ जलान्तर्गते तदेव गर्भ: (Water bag) इति नाम्ना आवरणे संजीवित: संरक्षित: विद्यते। 'अग्निं जनयन्ती' इत्यस्मिन् गर्भसम्बन्धे उपलक्षणमात्रमेव। गर्भस्तु जलान्तरगते (In the water bag) अपि उष्णमेव भवति यतो हि प्रसवकालेऽपि उष्णमेव आप: सर्वप्रथमं रुधिरसंयुक्त गर्भात बहिनिर्गच्छति तेन सहैव उष्णोगर्भ: सजीव: मांसपिण्ड: बहि: आयाति। सैव गर्भ: कथमुष्णम् ?

गर्भाधानकालेऽपि पुरुषस्य यद्वीर्य: निर्गच्छति तदैवोष्णमेव भवति इति वैज्ञानिकं सत्यं तत्त्वम् एतस्मादेवोक्तम् **गर्भंदधाना जनयन्तीरग्निमिति** वैदिके वाङ्मये। अथ अनन्तरं यस्मिन् कस्मिन्नपि यज्ञस्य शुभकार्यस्य वा प्रथमे यजमानस्य पवित्रीकरणं भवति, आचमनीकरणं भवति अस्य किं वैज्ञानिकं रहस्यम्? शतपथब्राह्मणे अस्य वैज्ञानिकं रहस्योद्घाटनं कृतम्- ''व्रतमुपैष्यन्.............प्राङतिष्ठन्नपऽउपस्पृशति तद्यदपऽउपस्पृशत्यमेध्यो वै पुरुषो यदनृतं वदति तेन पूतिरन्तरतो मेध्या वा आपो मेध्यो भूत्वा व्रतमुपायानीति पवितं वाऽआप: पवित्रपूतो।

व्रतमुपायानिति तस्माद्वाऽअपऽउपस्पृशति। (श.ब्रा. १,१,१,१,१)

आचमनं प्रक्षालनं वैज्ञानिकं सत्यम् एवमेव इमानि वैज्ञानिकतत्त्वानि वैदिकवाङ्मये परिलक्ष्यते। आधुनिकी विज्ञाने चिकित्साविज्ञाने वा सजीव: गर्भस्तु जलान्तर्गते मातृकुक्षौ प्रत्यक्षमेव दृश्यते (Ultra Sound) इति यन्त्रेण ज्ञायते यत् गर्भस्य का स्थिति:। अस्माकं वैदिकवाङ्मये पुरुषसूक्ते उत्तरनारायणे शुक्लयजुर्वेदमाध्यन्दिनसंहितायाम् अस्य चिन्तनं विद्यते –

प्रजापतिश्चरति गर्भे अन्तरजायमानो बहुधा विजायते।
तस्य योनिं परिपश्यन्ति धीरास्तस्मिन्ह तस्थुर्भुवनानि विश्वा।।

-(शु.य.मा.वा.सं. उत्तरनारायणम् अध्याय ३१/कण्डिका १९)

वैदिकसाहित्ये ओषधीनाम् विविधाः सन्दर्भाः प्राप्यन्ते। एतद् विषये वैदिकसाहित्ये विविधेषु स्थानेषु वनस्पतीनां विभाजनं विशदेन प्राप्यते। यस्मात् तस्य स्वरूपं गुणकर्मणोः पूर्णतां याति। सन्दर्भेऽस्मिन् ऋग्वेदस्य ओषधिसूक्तं द्रष्टुं शक्यते।

याः फलिनीर्या अफला अपुष्पा याश्च पुष्पिणीः।
बृहस्पतिप्रसूतास्तानो मुञ्चन्त्वं हसः॥ (ऋ. 10:97:15)
ओषधीः प्रतिमोदध्वं पुष्पवतीः प्रसूवरीः।
अश्वा इव सजित्वरीर्विरूधः पारयिष्णवः॥ (ऋ. 10:97:3)
या ओषधीः पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा। मनैनु बभ्रूणामहं शतं धामानि सप्त च॥

प्राचीनैः ऋषिभिः पत्रपुष्पफलकाण्डाद्यवयवानां रचनात्मकविशेषतानां, उद्भूतस्थानानां गुणकर्माणि च सूक्ष्मदृष्ट्या निरीक्ष्य तदाश्रिते वनस्पतीनां नैके वर्गाः संस्थापिताः औद्भिद्द्रव्यवनस्पति-वानस्पत्यवीरूधओषधिप्रभृतयः चतुर्षु वर्गेषु विभज्यन्ते। विभाजन क्रममिदं चरकसंहितायामपि प्राप्यते।

श्रौतयज्ञेषु यूपपरिधिदण्डसम्यस्त्रुक्स्त्रुवचमसोपमन्थनी अरणीप्रणीताप्रोक्षणीप्रभृतीनां पात्राणां निर्माणं अश्वत्थशमीविकंकतौदुम्बरकाष्ठविशेषैरकुर्वन्। यज्ञेषु बिल्वखदिरपलाशरोहितकौदुम्बर-काश्मर्यरज्जुदालसुगन्धितेजनप्रभृतयः प्रमुखाः वृक्षाः सन्ति। एकस्मिन् स्थले ऋग्वेदस्य 5/54/6 वृक्षशब्दस्य सायाणाचार्येण अर्थः कृतः मेघः **(वृश्च्यते विदार्यत इति वृक्षो मेघः)** ऋग्वेदाथर्ववेदयोः औषधिशब्द इति नैकवारं प्रयुक्तः अस्ति। सायणाचार्यः अस्य निरुक्तिः व्याख्या च विविधप्रकारमकरोत्। ते यथा –

ओषधीः प्रियङ्गुव्रीह्यादिः ऋ.1:166:5, 4:57:3, 6:39:5, ओषधयो ब्रीहियवाद्याः, शौ॰ 4:15:2, 11:6:17, 11:7:20, 8:2:22। ओषध्यः फलपाकान्ताः ऋ॰ 1:90:6 ओषध्यः फलपाकान्ताः लताः ऋ. 8:27:2 ओषः फलपाक; अस्यां धीयत इति ओषधीः। शौ. 1:23:1, ओषः पाक आसु धीयत इति ओषधयः सर्वा वीरुधः। शौ. 6:95:3 ओषं धयेति तत् ओषधयः समभवस्तस्मादोषधयो नाम। शत. ब्रा. 2:2:4:5। ओषधीः तृणानि। ऋ. 10:169:1, ओषधीः पक्वफलसंयुक्तास्तृणगुल्मादिकाः। ऋ. 3:34:10 ओषधीः अन्नानि। ऋ. 1:163:7, 5:84:10। (अजीजन ओषधीर्भोजनाय) ओषन्तिमाद्यन्ति अनेनेति ओषः सोमः स धीयते निधीयते येष्वित्योषधयो ग्रावाणः ऋ. वेद 10:169:31। ओषधीः ओषध्याभिमानिनो देवान् ऋग्वेद 6:21:9।

अनेनैव प्रकारेण वनस्पत्योषधी फलपाकान्तलतातृणान्नग्रावादेवप्रभृतयः विविधार्थांश्च प्रतिपाद्यन्ते यास्केन अस्य निर्वचनं कृतमित्थम् - **ओषधयः ओषद्धयन्तीति वा। ओषत्येना धयन्तीति वा। दोषं धयन्तीति वा। निरुक्त 9:27।** अर्थात् यः शरीरे शक्तिमुत्पाद्य तस्य धारयेत् अथवा यान् दोषानपहरेत्।

अनेनैव प्रकारेण संहिताब्राह्मणारण्यकोपनिषद्पुराणस्मृतिग्रन्थानामतिरिक्तं लौकिकसंस्कृत-साहित्येऽपि वनस्पतीनां चर्चा वाल्मीकिव्यासकालिदासभासमाघप्रभृतयः कवयः स्वकीये ग्रन्थे यत्र तत्र विविधैः स्वरूपैरूल्लेखनं कृतवन्तः।

निदानम् –

औषधिविज्ञानसन्दर्भे, आयुर्विज्ञानक्षेत्रे आयुर्वेदिकचिकित्साविज्ञानमविषये तु पूर्णमेवाथर्ववेदमेवप्रमाणम्। दीर्घायु प्राप्त्यर्थं बहवः सूक्त्य अथर्ववेदे प्रमाणं तेषां निदर्शनमेव केवलम् अत्र प्रस्तूयते।[१] अपां भेषजमत्र वर्तत्ते।[२] सुखपूर्वकं प्रसवं भूयात् एतस्मिन् विषये प्रार्थनाकृता।[३] यक्ष्मनाशनम्[४] रुधिरस्त्रावनिवृत्तये धमनीबन्धनम्[५], हृदयाघातम् (Heart Attack)[६], श्वेतकुष्ठ निरोधः रोगोपचारश्च[७] ज्वरनिरोधः संगोपचारश्च[८] मेधावर्धनम् बुद्धिवर्धनम् वा उपचारः[९] १०- चित्तविभ्रमोपचारः[१०] (Madness) ११- क्लीव्यत्वनिरोधः[११] रोगोपचारश्च १२- सर्पच्छेदनोपचारः विषनिरोधश्च[१२] १३- गण्डमालाचिकित्सा[१३], १४- दुःस्वप्ननाशनम्[१४] १५- प्राणास्तमे न निर्गच्छन्तु जीवेम शतायुरिति[१५] १६- दुःखमोचनम्[१६] १७- रोगनिवारणम्[१७], १८- रोगशाान्तिः[१८] १९. बलपुष्ट्यर्थं रोहिणीवनस्पतेरुपयोगः[१९] २०. मृत्युसंस्तारणोपायाः[२०] २१. कृमिनाशनम् २२. गर्भाधानम् (५.२५.१-१३), २३. गर्भदोषनिवारणम्। (८.६.१-२५) २४. गर्भरक्षणम् (६.८१.१-३), २५ पुंसवन (६.११.३) २६. यस्य गर्भधारणं भवति तस्य गर्भधारणार्थम् उपायाः २७. केशक्षयनिरोधः केशवर्धनञ्च (६.२१.१-३, ६.१.३७) २८. कुष्ठरोगात् रक्षणार्थ (६.९५.१-३) चतुष्पदेभ्यश्च औषधयः (६.५९.१-३) अन्याचिकित्साश्च (६.९५.१-३) विद्यन्ते। एवं परिलक्ष्यते यदस्माकं वैदिकवाङ्मये बहूनि विज्ञानत्तत्वानि सन्निहितानि सन्ति। एवम् वैदिकवाङ्मये –

एवं वेदेषुबहवः आयुर्वेदिकचिकित्साविज्ञान सन्दर्भः दृश्यते। एवम् वेदाध्ययनं जीवनं पावयति। चिन्ताकुलं जगत् चिन्तायास्त्रायते, लोकानां विविधाः समस्याः निवारयति, जीवनमुन्नयति, सद्भावांश्च प्रेरयति, किञ्च सर्वमेव भारतीय संस्कृति सम्मताः वाङ्मयः वेदमेवसमुपजीव्य संराजन्ते। अत एव अस्माभिः सर्वेषां वैदिकवाङ्मयानां किञ्च सर्वम् संस्कृतसाहित्यम् एकवारमवश्यमेवानुशीलनीयम्। अतः परम् ऋग्वेदस्य विश्वेदेवासूक्त मन्त्रेण सह स्ववाक्यम् विरमामि-

आनो भद्राः क्रतवो यन्तु विश्वतः
अदब्धासो अपरीतास उद्भिदः।।
देवा नो यथा सदमिद्वृधे
असन्नप्रायुवो रक्षितारो दिवे दिवे।। -(ऋ० सं० १०.८९.०१)

।। इति शम्।।

सन्दर्भाः -

१. अथर्ववेद- १.३०.१-४, १.३५.१-४, २.४.१-६, २.१३.१-५, ३.११.१-८, ५.२८.१-१४, ५.३०.१-१७, ६.४१.१-३, ६.७६.१-४, ६.११०.१-३, ७.३२,३३,३४, ८.१-२,१९,६१,६३,७०,६४.
२. अथर्व सं. १.६.१-४, ६.२२.१-३, ६.२३, ६.२४, ६.५७.१-३,
३. तदैव- १.११.१-६.
४. १.१२.१-४, २.३३.१-७, ३.७.१-७, ३.३१.१-११, ६.२०.१-३, ६.९१.१-२, ६.१२७.१-३, ९.८.१-२२, १२.२.१-४,
५. १.१७.१-४,
६. १.२२.१-४,
७. १.२३.१-४, १.२४.१-४, २.२८.१-५, २.२९.१-७,
८. १.२५.१-४, ६,१३०,१३१,१३२, ७.१२१.
९. ६.१०८.१-५,
१०. ६.१३८.१-५
११. ७.५८.१-८,
१२. ७.७८,
१३. ६.४५, ६.४६.१-३, ७.१०६, १९, ५६, ५७,
१४. ११.४.१-२६,
१५. १६.१
१६. ४.१३.१-७, ६.४४.१-३,
१७. ५.१५.१-१२,
१८. ६.१२.१-७, ६.३५.१-३
१९. ४.३५.१-७
२०. ४.३७.१-१२, ५.२३.१-१३.

सन्दर्भग्रन्थसूची-

१. अथर्वसंहिता, सं० विश्वबन्धु, विश्वेश्वरानन्द वैदिक शोध संस्थान, होशियारपुर, १९६०.
२. ऋग्वेदसंहिता, सम्पादक विश्वबन्धु, विश्वेश्वरानन्द वैदिक शोध संस्थान, होशियारपुर, 1926, 1963-65, वैदिक संशोधन मण्डल, पूना, 1933-1951.

३. वेदचयनम्, डॉ० विश्वम्भरनाथ त्रिपाठी, विश्वविद्यालय प्रकाशन, वाराणसी, वर्ष १९८०.
४. अग्निचयन, डॉ० विश्वम्भरनाथ त्रिपाठी, सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालय, वाराणसी, वर्ष १९९०.
५. शतपथब्राह्मण, अच्युतग्रन्थमाला, काशी, चौखम्भ्बा संस्कृत सीरीज आफिस, वाराणसी, १९६४.
६. शुक्लयजुर्वेदीय माध्यन्दिनवाजसनेयिसंहिता, मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली, १९७१.
७. आम्नायिकी, यू.जी.सी. केयर लिस्टेड पत्रिका, अंक 15-22, वर्ष 2018-2022.

❒